

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ У ВОЄНИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС

УДК (477) «1943/1945»

Т. Першина (Київ)

РЕАЛІЇ ВОЄННОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ, 1943–1945 рр. (деякі аспекти проблеми)

В статті розглядаються наслідки війни і їх вплив на суспільно-політичну свідомість людей, їх поведінку, психологічні реакції.

Ключові слова: *повоєнна повсякденність, окупація, воєнне покоління, підкупаційне населення, етнодемографічна ситуація.*

Друга світова і Велика Вітчизняна війни мали неоднозначні й суперечливі наслідки для українського суспільства. Війна стала тим рубежем, який розділив історію ХХ століття на три періоди — довоєнний, воєнний і повоєнний. Війна вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід в пам'ятні народній і душах людських. Певну частину населення вона спонукала до перегляду системи цінностей, що склалися в передвоєнний період, позбавила ілюзій минулого. Невипадково, російська дослідниця історії повоєнної повсякденності радянського суспільства О. Зубкова робить акцент на тому, що «без усвідомлення феномену війни, закарбованого у свідомості поколінь, не зрозуміти й всієї післявоєнної історії, механізмів суспільної поведінки, зміни почуттів і настроїв сучасників»¹.

Після жорстокої і кровопролитної війни, що фізично й морально вкрай виснажила людей, нарешті настав період «заліковування ран». Всепоглинаюча жага миру, сподівання на краще й оптимізм, які вони породжували й жили, створювали особливу післявоєнну атмосферу. Після переможного травня 1945 р. радянська спільнота перетворилась на суспільство очікування й надій, воно стало іншим.

Суспільні трансформації в повоєнний період визначали такі ключові чинники як приголомшуючі демографічні втрати, що призвели до змін в соціальній та національній структурі населення; різновекторні наслідки окупаційної політики нацистів; політика радянської влади на звільненій від німців території і на приєднаних до УРСР етнічних землях; зміна етнодемографічної структури українського суспільства у воєнні та перші повоєнні

роки внаслідок депортацій, виселень, переселень. Названі чинники обумовлювали суспільну свідомість, атмосферу, настрої різних категорій громадян, власне, моральне здоров'я українського населення.

Соціальні й психологічні реакції, моделі поведінки людності України, викликані подіями перших місяців війни, «раптовим» її початком, окупаційною політикою нацистів також вплинули на формування повоєнної атмосфери українського суспільства. Гнітючі наслідки складних і трагічних подій, пережитих людьми, зачепили глибинні пласти свідомості спільноти і спричинили певну ментальну трансформацію.

Німецький наступ на Україну був навальним і вражаючим. У перші години, дні після вторгнення німецьких військ люди зазнали психологічного шоку. Хоча треба визнати, що багато громадян, всупереч твердженням радянської пропаганди, розуміли неминучість війни з нацистською Німеччиною, але їм вірилося, що це трапиться у віддаленому часі. Більшість населення сприйняла німецьку агресію як страшне лихо. Лише незначна його меншість, яка дивом пережила переслідування 30-х років, а також певна частина національно налаштованої інтелігенції з надіями на кращі зміни для них з піднесенням зустріли звістку про німецьке вторгнення.

Натомість шквал емоцій, попри обережність, вилився на вулиці міст і містечок, селищ, захопив трудові колективи. Архівні документи, що містять широку палітру настроїв людей, віддзеркалюють прорахунки передвоєнної радянської пропаганди, які деформували свідомість пересічної людини. Вони незаперечно свідчать: радянські люди не були морально-політично підготовлені до можливої реальної війни. Такий стан речей спричинили передусім договори 1939 р. з нацистською Німеччиною, які для багатьох були справжнім потрясінням («гнітило почуття дружби з Гітлером»). Відтак була заборонена антифашистська пропаганда і навіть будь-які критичні висловлювання на адресу Гітлера і його режиму. Більше того, навіть у директивних документах радянських спецслужб з початком війни і протягом певного часу було відсутнє чітке визначення зовнішнього ворога країни Рад, а відтак не вживалися й слова «Німеччина», «фашизм»². Натомість у свідомість населення буквально утовкмачувалися самовпевнені заяви сталінського керівництва про те, що країна готова відповісти подвійним ударом на удар паліїв війни, що війна з нашого боку буде наступальною, вестися на території ворога, закінчиться перемогою і «малою кров'ю». Все це дезорієнтувало пересічного громадянина, сприяючи появі у нього відчуття безтурботності, захищеності й впевненості. Тому й не дивно, що певна частина людей вирішила не кидати своїх осель. Вони обрали тактику «сторожкого вичікування». До того ж, радянські засоби масової пропаганди нав'язливо переконували населення у короткотерміновому характері війни. Чимало людей не вірили газетним статтям, повідомленням Радінформбюро про

жахливі звірства німців на захоплених землях і сприймали подібну інформацію як черговий агітаційний трюк. Народна пам'ять про німецьку окупацію 1918 р. плекала надії на виживання й за нових часів.

Люди, не криючись, вголос визнавали за помилку договори 1939 р. з нацистською Німеччиною, звинувачували в ігноруванні інтересів власного народу радянське керівництво, яке, всупереч здорового глузду, надсилало різного роду вантажі до Німеччини навіть у переддень нападу на СРСР; в нехтуванні сумними уроками радянсько-фінської кампанії і непідготовленості нашої армії до війни, з таким сильним ворогом. Були й ті, хто прогнозував дуже важкий перебіг воєнних подій, з тривогою зазначаючи, що переважна більшість населення, а подекуди й військові не усвідомлювали того масштабного лиха, що прийшло з початком війни.

Спішний, інколи безладний відступ частин Червоної армії на всьому фронті в перші тижні, місяці війни, а відтак поява на дорогах, лісах, полях тисяч червоноармійців — обірваних, босих, незрідка розгублених, без зброї — це ще одна жахлива реальність, яку мали пережити люди. Страшне видовище аж ніяк не вписувалося в стереотипну аксіому довоєнного зразка — «наша Червона армія могутня і непереможна». Тому й не дивно, що не завжди ця безладна маса військовослужбовців, які втратили навіть вигляд воїнів, викликала у жінок, стариків співчуття. Та вже зовсім моторошно стало, коли люди побачили багатокілометрові колони полонених, своїх, рідних. Ось тут ненависть до чужаків, що прийшли на рідну землю, співчуття та милосердя до бранців остаточно взяли гору. Масово, у різний спосіб, нерідко з ризиком для життя люди рятували полонених, виходжували поранених. В 1941–1942 рр. у ворожому оточенні опинилися не тільки окремі підрозділи, з'єднання Червоної армії, а й цілі армії і навіть фронти. Вже на початок листопада 1941 р. німці захопили в полон 3,6 млн. військовослужбовців, з них 1,3 млн. українців³. Жахливі табірні умови мали на меті знищити якомога більше людей і зламати морально тих, кому все ж пощастить залишитись в живих.

Проте моральні і фізичні страждання військовополонених, які наперекір всьому вижили, а діставши свободу, продовжили боротьбу з фашистами, після переможного 1945 р. не припинилися. В умовах драматичного перебігу подій на фронті 1941–1942 рр., розвалу кадрової армії політичний центр звинуватив усіх військовослужбовців Червоної армії, які потрапили в полон, у зраді з усіма відповідними наслідками для них та їхніх родин. Не робилося жодної різниці між тими, хто «опинився в полоні» і тими, хто «здався в полон». Через фільтраційні табори й «спецперевірку» до 1 грудня 1946 р. пройшли 1 млн. 834 тис. військовополонених, серед них не менш як третина — українці⁴. Ті, хто не витримав «зустрічі» зі слідчим «СМЕРШу», були відправлені в ГУЛАГи. Такий крок радянського керівництва окрім суто

матеріального зиску убезпечував суспільство від «вільнодумства» людей, які певний час перебували за кордоном. Умить — добре ім'я, молоді роки, надії на зустріч з рідними, мрії про навчання, професію — усе на довгі десятиліття, а то й назавжди пішло в небуття, стало недосяжним. Безкінечні біль, горе, приниження, цькування стали незмінними супутниками сімей бранців сталінських ГУЛАГів по війні.

Масове безжалісне, цинічне знищення військовополонених на очах людей, в таборах справляло на них жахливе враження. Населення певною мірою було деморалізовано. Натомість нові страшні випробування чекали на людність України. Принципово відмінний характер Другої світової війни від попередніх збройних конфліктів можна передати однією емкою фразою: це була тотальна війна, війна на винищення. Фізичний терор, найбрутальніше насильство мали не вибірковий, а масовий характер. Жертвою міг стати кожний і будь-якої миті.

Буквально з перших днів окупації радянської території почали діяти злочинні накази, директиви, розроблені нацистською верхівкою ще напередодні війни. Вони планували, санкціонували, навмисно насаджували, всіляко заохочували садизм, примус, свавілля, масові вбивства людей, в тому числі дітей, жінок, стариків. Антислов'янська програма, яку в концентрованому вигляді містив генеральний план «Ост»,* беззастережно почала впроваджуватися в життя як військовою, так і цивільною окупаційною владою. Жорстокі репресії мали на меті придушити не лише будь-які спроби опору «новому порядку», але залякати та привести населення до повної покори й слухняності. Передусім винищувальні акції окупантів спрямовувалися проти певних груп населення — євреїв, циган, «азіатсько-неповноцінних», членів комуністичної партії, відомих представників творчої та інтелектуальної еліти. Серед перших масових екзекуцій, коли загинули одночасно десятки тисяч цивільних людей, — громадяни єврейської національності — були акції в Києві. Айнзацгрупа «С», звітуючи про свою діяльність в місті і його околицях, повідомляла, що зондеркоманда «4-а» станом на 12 жовтня 1941 р. вбила понад 51 тис. євреїв⁵.

Біль, співчуття до страждань цих гнаних та знедолених були в серцях переважної більшості українського населення. Значна кількість українців, ризикуючи своїм життям і життям своїх близьких, допомагали мешканцям гетто продовольством, одягом, ліками, рятували євреїв поодиночці і цілими сім'ями від загибелі. Позаяк вже перші тижні, місяці перебування німців на окупованій території, їх поводження з захопленими в полон радянськими військовослужбовцями красномовно свідчили, що винищення єврейського

---

* Його почали розробляти вже в 1940 р. в Головному управлінні імперської безпеки (ГУІБ).

населення, — це прелюдія до наступних кроків з виконання антислов'янської програми.

Через те що для нацистських окупантів першочерговим завданням було знищення «єврейського більшовизму», втратити серед комуністів, які з різних причин залишилися на захопленій ворогом території, були великими. Протягом 1941–1944 рр. на українській землі загинуло понад 50 тис. членів ВКП(б) із 113 тис., що залишилися в окупації «без дозволу партії» (20% довоєнної КП(б)У).

В повоєнному українському суспільстві складним було становище інтелігенції, яка перебувала в окупації. Прикметно, що німці не робили різниці між політичними угрупованнями української інтелігенції. Передусім фізичного знищення зазнали ті її представники, які були непримиренно налаштовані до окупантів та нацистської ідеології. Слід, однак, констатувати, що люди інтелектуальної праці, як найменш пристосовані до житейських злигоднів, переважно мали аполітичні, пристосуванські настрої. Частина інтелігенції, насамперед, національно свідомої, була задіяна в окупаційних владних структурах, проявила себе в культурних заходах. Водночас, як пише М. Коваль, «чимало людей творчої праці, орієнтованих за роки радянської влади на приховування своїх переконань, ідеологічне пристосуванство, схильних до меркантильної політизованості власної творчості, звично змінювали одного “замовника” на другого»⁶. Після війни тих представників інтелігенції, які співпрацювали з німцями (байдуже, в яких формах це виявлялося), радянські спецслужби визнали пособниками окупантів з усіма наслідками для них і їхніх близьких; ті, хто обрав шлях пристосуванства, — сповна спізнали гіркоту буття «другосортної людини».

У повоєнний час населення, яке перебувало під німцями, надзвичайно болісно переживало негативне, а нерідко й різко негативне ставлення до себе органів радянської влади. Ці люди, (а мова йде про 30 млн. жителів України), негласно стали ізгоями на своїй рідній землі. Їх образливо називали «фашистськими слугами», «німецькими прихвоснями», «трофейними людьми», «зрадниками батьківщини». Відомий український патріот Олександр Довженко вже через кілька місяців після початку війни і потім неодноразово в своїх щоденникових записах передрікав великі страждання населенню України в майбутньому за те, що залишилося в окупації. «Прийдуть наші... і, не розібравшись ні в чому і ні в кому й нічому не вірячи», «каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якось жити, а не повисівся увесь чи не був розстріляний німцями», що люди «не вмерли з голоду і діждалися нашого приходу»⁷. Натомість стали вже відомими документи, які свідчать, що, внаслідок швидкого просування військ Вермахту, організовано була проведена евакуація на Схід виробничих колективів, інженерно-технічних працівників та їхніх сімей промислових

підприємств, які безпосередньо працювали на фронт. Документи засвідчують, що завчасно були евакуйовані в тиліві райони Союзу більшість керівників з родинами партійно-радянського та господарського апарату, також сім'ї командного складу Червоної армії. Їм надавалися автомобілі, вантажний транспорт. Решта населення свій від'їзд у внутрішні райони Росії та Середню Азію здебільшого організовувала самотужки.

З поверненням радянської влади люди, які співпрацювали з окупаційною владою, прирікалися на гірку долю. При цьому до уваги не бралось, в яких формах ця співпраця відбувалася, не кажучи вже про обставини, що спонукали до неї. Натомість, як засвідчує історія людства, колаборація є неодмінним супутником будь-якої війни. Оцінюючи її як явище взагалі, маємо визнати, що починаючи з 1942 р. вона давала пересічній людині шанс фізично вижити. Зважаючи на тотальний характер радянсько-німецької війни, власне, міру «дозволеної колаборації» визначала окупаційна влада. Через те, що характер окупаційного режиму в окремих регіонах України різнився, то, наприклад, в Галиччині німці відкрито протиставляючи українців полякам, навіть заохочували перших до співпраці. Але і в цьому випадку межі цієї співпраці були чітко окреслені.

Слід мати на увазі й таке. Часто не можна чітко розмежувати колаборацію й пасивний опір окупантам. Архівні матеріали окупаційної влади зафіксували безліч фактів економічного саботажу, як-то: навмисне пошкодження знарядь праці, робота абияк, самовільне залишення робочого місця і т.д. А скільки було людей, які вдень працювали, а вночі слухали з ризиком для життя радянські радіопередачі, а потім поширювали інформацію серед оточуючих; які, користуючись своїм становищем, знаходили будь-яку можливість допомогти підпільникам, партизанам, молоді аби уникнути вивозу в Німеччину, бранцям в таборах для військовополонених, євреям тощо. Наражаючи себе і своїх близьких кожної миті на смертельну небезпеку, вони робили це не через те, що були зв'язані з рухом опору, а тому що були порядними людьми і мали такі чесноти як милосердя, співчуття до страждених.

Слід звернути увагу й на такий момент. Дослідники проблеми окупаційного режиму на території України зазначають, що основний тягар окупації випав саме на жінок. Так, А. Скоробогатов відмічав, що в кінці 1941 р. вони становили 61%, а навесні 1943 р. 67% усього населення Харкова. Причому жінки в робочому віці наприкінці 1941 р. становили 63%, а в 1943 р. — 72,3%. На жінок припадало 3/4 усіх працюючих у місті⁸. В 1941 р. рідна влада не захистила їх, кинула напризволяще. Вони змушені були йти працювати заради своїх сімей, дітей, не жаліючи себе й свого життя. Під час окупації жінки багато пережили, перетерпіли, але після вигнання німців їм довелося зазнати ще чимало горя через намагання будь-що вижити і врятувати своїх близьких в тих страшних умовах.

Ще в грудні 1941 р. директива НКВС УРСР визначила категорії осіб, які підлягали арешту за співпрацю з окупаційною владою. 15 травня 1942 р. вийшов наказ Прокурора СРСР «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів». Під дію цього наказу підпадало мало не все населення, яке перебувало в окупації і в той чи інший спосіб змушено було працювати аби фізично вижити. 25 листопада 1943 р. постановою Пленуму Верховного Суду СРСР «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками», коло «винних» осіб дещо звужувалося за рахунок виключення з нього тих, хто працював на німців за своїм довоєнним фахом і не скоїв злочинних дій, кваліфікованих цією постановою як «зрада Батьківщині»⁹. Проте, як показала реальна дійсність, мало не все населення, яке перебувало під німцями, для радянсько-партійного керівництва стало «другосортним» зі всіма зловісними наслідками, що витікали з цього. Так, в 1943–1947 рр. загалом по Радянському Союзу органи державної безпеки притягнули до кримінальної відповідальності 658 379 осіб, в т.ч. було арештовано 533 718 чол., з них за антирадянську діяльність — 487 306, засуджено до вищої міри покарання — 21 178. В 1945 р. також органами «СМЕРШ» було заарештовано 111 156 осіб¹⁰.

Спецповідомлення НКДБ УРСР фіксували у визволених районах України поширення чуток про виселення невдовзі у Сибір та Казахстан людей, які залишилися в окупації¹¹. Спецслужби звертали увагу на те, що більшість партійних організацій не розвінчували подібні чутки, настрої, а нерідко навпаки, їх неправильна поведінка, двозначні висловлювання навіть стимулювали останні. Такі дії були, зокрема, характерні для деяких місцевих партійних органів промислових парторганізацій Харківської та Сталінської областей. Так, перший секретар Ольгинського райкому КП(б)У (Сталінська обл.) на зборах партійного активу наголосив, що всі, хто не побажав евакуюватися в тил, будуть вважатися ворогами радянської влади. З «розумінням» сприйняла партійна організація харківського заводу «Серп і молот» виступ на партійних зборах начальника виробництва Левіта. Він поділив працюючих ІТП на відданих радянській владі — тих, хто евакуювався на Схід, і потенційних її ворогів — тих, котрі перебували на окупованій території. Полковник Дорошенко 22 лютого 1944 р., читаючи лекцію на турбінному заводі Харкова, сказав про жінок, які залишалися в окупації, що майже всі вони — зрадниці, що «ми їх всіх знаємо і всіх відправимо у Сибір, нехай їх кістки там згниють»¹².

За таких умов відразу по війні у виробничих колективах далеко не однозначним було ставлення до людей, які перебували в окупації. Раз-у-раз виникали ситуації, подібні до зафіксованої літописцем історії Сталінського металургійного заводу Г. Володіним: «...До парторгів йшли люди і, прихо-

вуючи сльози і образи, запитували: хіба вони винуваті, що Червона армія не прикрила їх від нашествия ворогів, що не змогли потрапити в ешелони, які пішли на Урал, в Сибір і Казахстан. Простіш всього сказати, що провини немає. Але звідкілясь просочилася і все більше міцніла спроба поділити людей на «чистих» — тих, хто встиг або зумів виїхати і утекти від ворога, і «окупованих», котрим і довіряти-то не можна. Межа недовір'я іноді безжально розколювала сім'ї: дружина залишалась, старі пережили страхіття нашествия, а підозра падала на воїна і «евакуйованого»¹³. Зверхність, доноси, цькування з приводу хорошої роботи і принциповості «трофейної людини», а інколи й хуліганські самосуди також мали місце в тогочасному житті¹⁴. До кінця 50-х — початку 60-х років бланки листків з обліку кадрів мали графу: «Чи перебував на території тимчасово окупованій німцями в період Вітчизняної війни (де, коли і робота в цей час?)». Навіть донедавна вказану графу мали заповнити особи, які прагнули зайняти відповідальні посади. Відтак скільки людських доль було зламано і не лише безпосередніх «винуватців», а й їхніх дітей, близьких... Якою мірою можна оцінити непоправні психічні й моральні травми, страждання, грубо й цинічно завдані людям, які в основній своїй масі нічим не заплямували себе, не завинили перед радянською владою?..

Дотримання партійними органами «чистоти» анкетних даних в умовах щойно визволеної території України завдало великої шкоди при розв'язанні колосальних завдань відбудови економіки республіки. Навіть для вирішальних ділянок господарства гостро бракувало досвідчених, професійно компетентних керівників, кваліфікованих робітників. Помітно послабити напруження з керівними кадрами могли б спеціалісти, в тому числі й номенклатурні працівники передусім середньої та нижчої ланок, котрі з різних причин залишилися на окупованій території. Однак добір людей на керівні посади, як і в довоєнний час, здійснювався за «політичними ознаками». В 1943–1945 рр. і протягом багатьох повоєнних років у звітах відділів кадрів партійних комітетів існував навіть спеціальний розділ: «Перебував на окупованій території без спецзавдань», де вказувалася точна кількість таких осіб, які займали номенклатурні посади. Після визволення України з формулюванням «не виконав вказівки Сталіна, не вів збройної боротьби проти окупантів» з партії було виключено кілька десятків тисяч чоловік. За сталінських часів виключення з партії означало неминучу розправу (форми варіювалися) над такою людиною. Як показав перебіг подій, партійні комітети республіки так і не змогли раціонально розпорядитися наявним кадровим потенціалом у повоєнні роки.

Відразу після звільнення території України від німців одним з першочергових завдань партійно-радянського керівництва вважалося відновлення ідеологічного контролю над суспільством. Робилося це вже апробованими

в довоєнний час, добре знаними насильницькими методами. Населення, яке перебувало в окупації, проходило тотальну перевірку спецслужбами. Ті, хто залишився на волі, намагалися стати малопомітними в суспільному житті, усвідомивши, що саме така позиція реально може забезпечити їх та їхніх близьких від репресій. Проте найбільше владу турбували ті, хто певний час перебував за кордоном і повертався після закінчення війни додому. Це — військовополонені, працю яких німці широко почали використовувати з 1942 р. в промисловості Німеччини; молодь, вивезена окупантами на примусові роботи до Райху; військовослужбовці Червоної армії, які пройшли з боями території зарубіжних країн. Мільйони радянських громадян отримали можливість у то й чи інший спосіб познайомитися з життям країн Європи, і, природно, новими очима подивитися на своє буття. Звісно, порівняння було не на користь останнього. Письменник К. Симонов згадував: «Контраст між рівнем життя в Європі і в нас, контраст, з яким зіткнулись мільйони людей, що воювали, був моральним і психологічним ударом»¹⁵. Навіть умови життя людей в інших регіонах Радянського Союзу (скажімо, прибалтійських республіках) дивували українців, які там побували.

Справою честі для політичного керівництва СРСР стало повернення на Батьківщину своїх співвітчизників, які опинилися під час війни на території Німеччини, Австрії, Італії, інших західноєвропейських країн. 4 жовтня 1944 р. РНК СРСР ухвалив відповідне рішення. За підрахунками дослідників, на кінець війни за кордоном перебувало 4 755 942 радянських громадян, в тому числі близько 3 млн. жителів України¹⁶. Російський історик В. Земсков, який ретельно проаналізував настрої цих людей, виявив такі симптоматичні тенденції. Добре усвідомлювали своє незавидне майбутнє колишні військовополонені, позаяк було відомо, що на батьківщині військовослужбовців, які потрапили в полон, вважали зрадниками. Але попри все, у людей все ж жевріла надія, що з ними розберуться «по справедливості». За оцінкою В. Земскова, більшість громадян мали твердий намір повернутися до Радянського Союзу незалежно від ймовірних репресій.

Серед «східних робітників» ті, хто без вагання вирішив повернутися в СРСР, було не менше 70%; ті, хто вирішив не повертатися — 5%; 25% становили ті, хто вагався прийняти остаточне рішення (бо хоча й мали намір повернутися, але страх перед репресіями утримував їх від цього кроку). Подібне співвідношення у настроях було й серед колишніх військовополонених. Натомість у настроях робітників, вихідців із регіонів, що увійшли до складу УРСР напередодні війни, превалювали мотиви націоналістичного характеру, але передусім ними також володів страх перед репресіями радянської влади. Серед них тільки 15% твердо вирішили повертатися на свою рідну землю. Приблизно таким же був відсоток людей, які вирішили не повертатися; тих, хто вагався, налічувалося близько 70% (зрештою, біль-

шість з них вирішила все ж не повертатися)¹⁷. Від самого початку процес репатріації мав примусовий характер.

Осуд і зневагу часто бачили колишні «остарбайтери» в очах радянських воїнів, які їх звільняли. З 1942 до 1950 р. в Україну повернулося 1 млн. 850 тис. чол. На рідній землі їх зустріла влада, яка відразу дала їм зрозуміти — їм не довіряють. Близько 150 тис. чоловік і жінок з України, скориставшись можливістю, залишилися на Заході¹⁸.

Більшість із тих, кому вдалося повернутися з фронту, хто пройшов усі муки й приниження нацистських концтаборів, хто спізнав жахи окупації, хто через різні обставини потрапив на території європейських країн, переосмислювали своє передвоєнне буття, болісно, але напрочуд швидко позбавлялися ідеологічної зашореності, по-новому бачили своє післявоєнне майбуття. Письменник-фронтвик В'ячеслав Кондратьєв у своїх роздумах про воєнні часи, про себе і своїх однолітків, взагалі про воєнне покоління, так описав цей момент: «Післявоєнний час привніс в наше життя не тільки складності, а й розчарування: ті з нас, хто був з селян, сподівалися, що будуть ліквідовані колгоспи або прийде якесь послаблення в їх режимі, інтелігента молодь сподівалася, що припиняться репресії, раз Сталін упевнився у вірності народу, всі на щось надіялися, але цим надіям не судилося збутися»¹⁹.

Відразу по війні радянське керівництво чітко визначило пріоритети і виголосило: ніяких змін в країні не відбудеться, справи підуть по-старому. З другої половини 40-х років влада вже задіяла всі методи впливу, боротьби (репресії, залякування, моральний терор) з інакодумством, яке хоча й було диференційоване в суспільстві, але охопило його цілком. Згодом одних система зламала і вони перетворилися на аполітичну масу або стали слухняними виконавцями волі правлячої верхівки чи поповнили ряди тих, хто опинився на соціальному дні, інші — загнали свою біль від розтоптаних сповідань углуб душі і свідомо зайняли позицію самоізоляції і лише невелике коло людей стали непримиримими до існуючого ладу. В. Кондратьєв з біллю в серці зазначав: «Мені не потрібно напружувати пам'ять, щоб згадати, скільки з моїх товаришів і просто знайомих спилися після війни і скільки покінчили життя самогубством... А у скількох не вдалося життя. По правді кажучи — «втрачене покоління». Я маю на увазі, звичайно, тих, хто воював по-справжньому, на передньому краї, а не в штабах в прифронтовій далі»²⁰. Крім того, мільйони людей західних територій, приєднаних до Східної України, так і залишилися «чужаками» і в серцях мали глуху неприязнь, а то й ворожість до радянської влади.

Після війни українське суспільство мало вже іншу національну структуру. Так, на вересень 1941 р. в тиллові райони СРСР із західних областей України і Білорусії було депортовано 389 382 чол.²¹ Масове переселення

польського населення до Польщі мало місце вже в повоєнний період. Станом на 1 жовтня 1945 р. в західних областях України на обліку перебувало 256 428 родин поляків (797 907 чол.); мала виїхати до Польщі 233 121 родина (675 096 чол.); фактично відправлено до Польщі 158 614 родин (480 483 чол.)²².

З початком радянсько-німецької війни була виселена з України німецька громада, а з кінця 1943 р. розпочалася депортація «фольксдойче».

Наприкінці війни за звинуваченням у колабораціонізмі з території України були виселені татари, вірмени, греки, італійці, румуни та представники інших національностей. Загальна їх кількість становила: татар — 199 611 чол., болгар — 12 422, вірмен — 9 621, італійців, румунів і представників інших національностей — 1 119²³.

Результатом врегулювання територіального питання з Польщею стала депортація в республіку українського населення. Зважаючи на те, що його більшість все ж не бажала переселятися в Україну, виселення людей відбувалося насильницькими методами. У такий спосіб вдалося переселити до липня 1946 р. 482 661 чол., а на кінець 1951 р. — понад півмільйона. Проведені вже в 90-х роках соціологічні опитування серед колишніх переселенців зафіксували такі красномовні моменти, що характеризували загалом процес переселення: 70% переселених «голодували на новому місці»; 84% не були забезпечені прийнятними житловими умовами; 73% так і не визнали за рідну землю, на яку їх пересилили; 56% беззастережно бажали повернутися до полишених домівок²⁴. Під свідченнями переселенки Ганни Пелих з м. Сокаль Львівської області, зробленими вже в наші дні, мабуть, міг би підписатися кожен з учасників цієї народної трагедії. «Страшно згадувати ті роки. ...Були тільки страх, голод і безнадія. З прожитого не можу згадати нічого доброго. ...Хто нам компенсує моральні збитки? І яка ціна буде за наші понівечені долі, за втрачене дитинство, за поламане життя? Передчасно батьки пішли в могилу, бо не витримали такого життя. Я не знаю, де могили моїх предків (діда, прадіда), не знаю далекої моєї родини, бо всіх розкидало по світу...»²⁵.

Включення до складу УРСР Західної України збільшило населення республіки на 7 млн чол.²⁶.

Після приєднання Закарпаття до складу УРСР в республіку з Чехословаччини було переселено 11 672 українця та росіянина. Водночас до Чехословаччини було виселено 10 275 родин чехів у кількості 33 077 чол.²⁷.

10 лютого 1947 р. радянсько-румунський договір юридично визнав включення до складу УРСР Північної Буковини, Хотинщини, Ізмаїльщини.

В повоєнний період в Україні мало місце відчутне зростання російської меншини. Передусім це сталося через те, що приєднанні до України західні землі гостро потребували промислових робітників, господарських кадрів, і

звісно — партійних функціонерів та радянських чиновників. Так, в 1939 р. в УРСР проживало 4 млн росіян, що склало 12% усього населення, а на 1959 р. — майже 7 млн, або 16%. Якщо напередодні війни в Західній Україні росіян практично не було, то у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис., або 5% населення²⁸.

Оцінюючи етнодемографічну ситуацію в Україні в повоєнний період, слід визнати, що вона мала суперечливі наслідки. Так, приєднання західних територій істотно не вплинуло на збільшення відсотка українців, позаяк почасти компенсувало втрати населення, яких зазнала республіка під час війни. Однак, стало очевидним, як слушно зауважив О. Субтельний, що «такі народи, як поляки, євреї, кримські татари, які протягом тривалого часу відігравали важливу роль в історії України та урізноманітнювали її культуру та етнічну мозаїку, втратили своє значення або фактично зникли»²⁹. Українці та представники інших національностей, які увійшли разом з етнічними українськими землями до складу УРСР, порівняно з населенням Сходу України мали глибокі відмінності «в ментальності, побуті, політичній зрілості і орієнтації, навіть у національній свідомості»³⁰. Натомість «українці під радянською владою, як справедливо наголошував Т. Гунчак, — за малими винятками, становили аполітичну масу, яка, пройшовши через страхіття сталінської соціальної, економічної та політичної лабораторії, боялися навіть думки про якісь громадські чи національні права»³¹.

Таким чином, наслідки війни обумовили суспільну атмосферу, настрої різних категорій населення України, їх моральний і психічний стан у повоєнний період. Війна завдала жакливого впливу на душі й долі людей. Жодного не обминула. В цьому зв'язку слушним є зауваження О. Лисенка: «Найбільш трагічними і пролонгованими в часі негативними наслідками війни є морально-психологічний шок, пережитий внаслідок втрати близьких і рідних чи їх каліцтва, терору з боку агресора — окупанта, репресалій своєї влади, інших катаклізмів. Травматичний і посттравматичний синдроми, як і все, що їм передувало на рівні сприйняття війни пересічним її учасником»³² й дотепер не полишили людей, які пережили війну.

---

¹ Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. — 1992. — № 6. — С. 5.

² Див.: Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб: Науково документальне видання. — Київ–Львів, 2003. — С. 85–86; 91–92; 106–108.

³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К., 1997. — С. 200

⁴ Там само. — С. 218.

⁵ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: В 3-х т. — М., 1966. — Т. 3. — С. 363.

⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — Т. 12. — С. 238.

⁷ Довженко Олександр. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. — К., 1990. — С. 112, 191, 205.

⁸ Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Харків, 2004. — С. 309, 310.

⁹ Див.: Київ у дні нацистської навали. — С. 382, 383, 405, 406.

¹⁰ Там само. — С. 74.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 70, спр. 319, арк. 27, 28, 29; спр. 418, арк. 44; оп. 23, спр. 60, арк. 11, 12; оп. 46, спр. 30, арк. 49, 50.

¹² Там само. — Оп. 23, спр. 700, арк. 9, 10, 11, 72.

¹³ Володін Г. По следам истории: Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода имени В. И. Ленина. — Донецк, 1967. — С. 289.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2, оп. 7, спр. 1809, арк. 61; спр. 1816, арк. 46.

¹⁵ Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И. В. Сталине // Знамя. — 1988. — № 3. — С. 48.

¹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000 — С. 473.

¹⁷ Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан: 1944–1951 годы // История СССР — 1990. — № 4. — С. 27.

¹⁸ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — С. 196.

¹⁹ Кондратьев В'ячеслав. Не только о своем поколении: Заметки писателя // Коммунист. 1990. — № 7. — С. 116.

²⁰ Там само. — С. 116, 117.

²¹ Бугай М.Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. — К., 1992. — С. 15.

²² Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999. — С. 29.

²³ Бугай М.Ф. Назв. праця. — С. 31.

²⁴ Васильєва-Чикаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). Навч. посібник. — К., 1998. — С. 31.

²⁵ «За віщо? Чому?» // 2000. — 2004, 13 серпня.

²⁶ Грицак Я.Й. Нарис історії України: Формування української модерної нації ХІХ–ХХ ст. — К., 1996. — С. 268.

²⁷ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матеріали: Довідник у 2-х ч. — К., 1997. — Ч. II. — С. 417.

²⁸ Субтельний О. Україна. Історія. 2-е видання. — К., 1992. — С. 421.

²⁹ Там само.

³⁰ Цимбалістий Б. Тавро бездержавності // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. — 2000. — Вип. 39–40. — С. 750.

³¹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 225.

³² Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. // Укр. іст. журн. — 2004. — № 5. — С. 15.

В статье рассматриваются последствия Второй мировой войны, оказавшие значительное влияние на общественно-политическое, национальное сознание украинского народа, его моральное состояние, настроения, духовное развитие в послевоенный период (1943–1945 гг.).

Ключевые слова: *повседневность, оккупация, военное поколение, население оккупированной территории, этнодемографическая ситуация.*

An article describes the consequences of World War II, which greatly influenced social, political, national conciseness of Ukrainian people, its morality, moods, and spiritual developments in postwar period (1943–1945).

Keywords: *everyday life, occupation, military generation, population of the occupied territory, ethnic-demographic situation.*